

بررسی مقالات پژوهشی کشور در خصوص بهداشت روان مدارس طی سال‌های ۱۳۸۱-۱۳۵۲

نغمه منصوری

کارشناسی ارشد روان شناسی تربیتی، مرکز تحقیقات
بهداشت روان انستیتو روانپزشکی تهران

دکتر ونداد شریفی

استادیار روانپزشکی، دانشگاه علوم پزشکی تهران

دکتر آفرین رحیمی موقر

استادیار روانپزشکی، مرکز ملی مطالعات اعتیاد
دانشگاه علوم پزشکی تهران

دکتر محمدرضا محمدی

استاد روانپزشکی اطفال، رییس مرکز تحقیقات روان
پزشکی و روان شناسی دانشگاه علوم پزشکی تهران

دکتر الهه سهیمی ایزدیان

روانپزشک، مرکز ملی مطالعات اعتیاد دانشگاه علوم
پزشکی تهران

دکتر علی اکبر نجاتی صفا

استادیار روانپزشکی، مرکز تحقیقات روانپزشکی و
روان شناسی دانشگاه علوم پزشکی تهران

دکتر علی فرهودیان

استادیار روانپزشکی، رییس مرکز تحقیقات سوء مصرف
و وابستگی به مواد، دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی

دکتر رضا گودرزی راد

روانپزشک، مرکز ملی مطالعات اعتیاد دانشگاه علوم
پزشکی تهران

چکیده

تاریخ دریافت: ۱۳۸۵/۷/۶ - تاریخ تایید: ۱۳۸۷/۵/۱۰

زمینه: مقاله حاضر، بخشی از پروژه بررسی و تحلیل مقالات پژوهشی بهداشت روان کشور است که به بررسی پژوهش‌های انجام شده در خصوص بهداشت روان مدارس در سال‌های ۱۳۵۲ تا ۱۳۸۱ می‌پردازد. **روش:** روش پژوهش از نوع مقطعی - توصیفی است. بدین منظور از بانک مقالات پژوهشی بهداشت روان کشور (Iran psych) استفاده شده که شامل تمامی مقالات پژوهشی چاپ شده در مجلات علمی داخلی و نمایه شده در بانک‌های معتبر خارجی است. انتخاب مقالات از بانک، بر مبنای تعاریف مطرح در زمینه بهداشت روان مدارس صورت گرفته که شامل اختلالات و مشکلات روانی دانش‌آموزان، مسایل آموزشی و عوامل تسهیل کننده و ارتقاء دهنده رشد در ابعاد گوناگون بوده است. **یافته‌ها:** از تعداد ۳۰۳۱ مقاله بهداشت روان، ۳۶۲ مقاله (۱۱/۹ درصد) به موضوع بهداشت روان مدارس اختصاص یافته است. انتشار مقالات در این حیطه، در سال‌های اخیر (۱۳۷۷ تا ۱۳۸۱) از رشد بارزی (۴ برابر سال‌های پیشین) برخوردار بوده است و بیشتر در مجلات اختصاصی روان‌شناسی و علوم رفتاری منتشر گردیده‌اند. در بین حوزه‌های مختلف پژوهشی ابتدا حوزه علوم روان‌شناختی و پس از آن حوزه علوم بالینی بیشترین میزان این مقالات را به خود اختصاص داده‌اند. در غالب پژوهش‌ها از روش مقطعی - تحلیلی استفاده شده است. نویسندگان اول مقالات را بیشتر مردان تشکیل می‌دادند و اغلب دارای مدرک دکترا بوده‌اند. **نتیجه‌گیری:** با توجه به مشکلات دانش‌آموزان در مدارس، رشد فزاینده مقالات در سال‌های اخیر در زمینه بهداشت روان مدارس امیدبخش است، اما سیاستگذاران با فراهم‌سازی فرصت‌های بیشتر می‌توانند این سیر صعودی را تسریع بخشند و پژوهشگران را بیشتر به انجام تحقیقات آزمایشی (که طبق نتایج کمتر به آن پرداخته شده است) و اقدامات جهت پیش‌گیری ترغیب نمایند و زمینه را برای انجام تحقیقات ملی جهت تصمیمات کلی در نظام آموزشی مهیا سازند.

کلید واژه‌ها: بهداشت روان مدارس، پژوهش بر پژوهش.

مقدمه

هرگونه اقدامی به منظور برنامه‌ریزی، نیازمند اطلاعاتی در زمینه وضع موجود است تا بر آن اساس، جهت‌گیری‌های لازم به سمت وضع مطلوب صورت گیرد. سیاستگذاری در امر پژوهش نیز از این قاعده مستثنی نیست. برنامه‌ریزان و سیاستگذاران، به منظور ممانعت از اتلاف وقت، هزینه و نیروی انسانی و در پیش گرفتن جهت‌گیری مناسب، نیازمند اطلاعاتی در زمینه وضع موجود پژوهشی کشورمان هستند و پژوهش‌هایی که بر پژوهش‌های انجام شده، به این منظور صورت می‌گیرد، می‌تواند در این امر ره‌گشا باشد. مقاله حاضر، به بررسی پژوهش‌های انجام شده در زمینه بهداشت روان مدارس^۱ می‌پردازد. در این بحث، به نقش مدرسه، هم به عنوان جایگاهی امن که ضمن بالا بردن میزان دانش، رشد همه‌جانبه شخصیت دانش‌آموزان را در بر دارد و هم برعکس، شرایط نامناسب آن، به عنوان منبع استرسی که ممکن است موجبات کاهش اعتماد به نفس، اضطراب و افسردگی را فراهم سازد، تاکید می‌گردد (سازمان بهداشت جهانی^۲ ۱۹۹۸). به گزارش این سازمان، ۱۷ تا ۲۲٪ نوجوانان از مشکلات رشدی، عاطفی و رفتاری رنج می‌برند (سازمان بهداشت جهانی ۲۰۰۱). همین‌طور، شیوع اختلالات روانی در بین کودکان و نوجوانان در سال‌های ۱۹۸۵ تا ۲۰۰۰ در کشورهای مختلف آمریکای شمالی و اروپا و... بین ۱۰ تا ۲۰٪ گزارش شده است (فمبونه^۳ ۲۰۰۲).

با توجه به این که کودکان و نوجوانان، بخش قابل توجهی از زندگی خود را در مدرسه سپری می‌نمایند و از آن اثر می‌پذیرند، این میزان اختلالات و مشکلات می‌تواند در شرایط نامناسب مدرسه ایجاد یا تشدید گردد. بحث بهداشت روان مدارس، به دلیل سهم عمده‌ای که در بهداشت روان قشر جوان جامعه دارد، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است که پرداختن

-
- 1.School mental Health
  - 2.World Health Organization
  - 3.Fombonne

به آن ضروری به نظر می‌رسد. در بررسی مروری که در زمینه پژوهش بر پژوهش‌های انجام شده در حیطه بهداشت روان مدارس در بانک‌های اطلاعاتی صورت گرفت، نتایج بیانگر آن است که در این زمینه مطالعات اندکی صورت گرفته و بیشتر این گونه تحقیقات، به رشته یا مجله با موضوعی خاص معطوف می‌شود. برای مثال، مطالعه‌ای که در چهار مجله ویژه روان‌شناسی مدارس، بین سال‌های ۱۹۹۰ تا ۱۹۹۹ انجام شده و به بررسی تنوع فرهنگی در مدارس پرداخته (میراندا و گوتر^۱ ۲۰۰۲) و یا تحلیل پژوهش‌هایی که در حیطه روان‌شناسی تربیتی و رشد در اسپانیا، در سال‌های ۱۹۹۸-۱۹۸۹ صورت گرفته است را می‌توان نام برد. (میگول و سانچز^۲ ۲۰۰۲). بنابراین، در بررسی‌ای که در مورد کلیت موضوع بهداشت روان مدارس صورت گرفت، مقاله‌ای که به پژوهش بر پژوهش‌های انجام شده در این حیطه پرداخته باشد یافت نشد. پژوهش حاضر با اهداف زیر انجام شده است: شناسایی وضعیت مقالات بهداشت روان مدارس در حوزه‌های مختلف بهداشت روان، بررسی وضعیت مقالات مذکور، از نظر تقسیم‌بندی موضوعی، روش تحقیق‌های به کار رفته در مقالات گستره جغرافیایی و محل انجام پژوهش، روند زمانی انتشار مقالات، نوع مجلاتی که مقالات در آن‌ها چاپ شده‌اند و اطلاعات مربوط به نویسندگان مقالات (مقطع تحصیلی، جنسیت). امید است که نتایج این پژوهش، بر آگاه‌سازی محققان علوم تربیتی و علوم روان‌شناختی کودکان و نوجوانان از نقاط ضعف و قوت پژوهش‌های انجام شده در این حیطه، هدایت روند تحقیقات آینده و تسریع دستیابی به اهداف مورد نیاز جامعه موثر باشد.

روش

پژوهش حاضر، بخشی از پروژه تحلیل مقالات بهداشت روان کشور است (شریفی و همکاران ۱۳۸۳). در این پروژه، از بخش مقالات پژوهشی بانک اطلاعاتی بهداشت روان

-
- 1.Miranda & Gutter
  - 2.Miguel & Sanchez

کشور (Iran psych) استفاده گردیده. این بانک که به منظور فراهم‌سازی امکان دسترسی پژوهشگران به مستندات بهداشت روان کشور و ساماندهی نتایج حاصل از فعالیت‌های پژوهشی در این زمینه گردآوری شده، حاوی مقالات چاپ شده در مجلات علمی داخلی و خارجی از آغاز دهه ۱۳۲۰ تا زمان حاضر است (رحیمی‌موقر و همکاران، ۱۳۸۳).

مقالات پژوهشی گردآوری شده در این بانک، شامل تمامی مقالات اصلی (original)، مقالات مروری (که به مرور مقالات با خاستگاه داخلی پرداخته باشند)، گزارش‌موردی، بررسی محتوایی، ارزشیابی برنامه‌ها و مقالات نظریه‌سازی هستند و مقالاتی که فقط ترجمه مقالات خارجی باشند در این بانک استفاده نشده‌اند. تمامی مقالات پژوهشی یاد شده که به بررسی وضعیت بهداشت روان و علوم مرتبط با آن در ایران پرداخته باشند، با عنوان‌های اختلالات روان‌پزشکی، پیش‌گیری و درمان آن‌ها، آموزش و بالا بردن بهداشت روان و پژوهش‌های علوم پایه مرتبط با بهداشت روان، شامل روان‌شناسی و گرایش‌های آن و علوم پایه، در بانک مذکور آورده شده‌اند (مقالاتی که تنها عصب‌شناسی، بهداشت عمومی، علوم پایه زیستی که ارتباط مستقیم با بهداشت روان ندارد، استفاده نگردیده‌اند). گردآوری مقالات پژوهشی داخلی براساس موضوعات مذکور در حیطه بهداشت روان، از ۱۰۷ مجله علمی داخلی و جمع‌آوری مقالات خارجی، با استفاده از بانک‌های اطلاعاتی PSYCIIT و Medline (که حداقل یکی از نویسندگان دارای آدرسی از ایران بوده است یا تحقیق مربوطه در ایران انجام شده باشد) صورت گرفته است.

در پروژه تحلیل مقالات بهداشت روان کشور با استفاده از بانک مذکور، به بررسی مقالات در یک دوره سی ساله از فروردین ۱۳۵۲ تا اسفند ۱۳۸۱ برای مقالات فارسی (۱۹۷۳ تا ۲۰۰۳ برای مقالات انگلیسی) پرداخته شده است. این بررسی، توسط ۶ نفر روان‌پزشک و روان‌شناس واحد بهداشت روان مرکز ملی تحقیقات علوم پزشکی کشور انجام گردیده است. این افراد، آموزش لازم جهت ارزیابی مقالات را با توجه به متغیرهای

این طرح توسط مدیران پروژه دریافت نمودند و آن گاه به طور آزمایشی، هر نفر ۵۰ مقاله را مورد ارزیابی قرار داده و در جلسات مشترک رفع ابهام نموده‌اند. در هنگام ارزیابی مقالات بعدی، ۱۰٪ ارزیابی‌ها جهت کنترل کیفیت طرح توسط مدیر پروژه مورد ارزیابی مجدد قرار گرفت و بازخوردهای لازم به گروه ارایه گردید. مقاله حاضر که بخشی از پروژه مذکور است، از نوع مقطعی - توصیفی است که به توصیف وضعیت مقالات منتشره در حیطه بهداشت روان مدارس پرداخته است.

جهت انتخاب مقالات در مورد «بهداشت روان مدارس»، از تعاریف بهداشت روان و بهداشت روان مدارس استفاده گردیده است. در این تعاریف، به ابعاد مختلف اشاره شده است. در تعریف (مرکز سلامت روان مدارس لوس آنجلس ۲۰۰۰)، بر بالا بردن یادگیری و تسهیل پیشرفت تحصیلی، رشد اجتماعی و عاطفی، فیزیکی و رفع مشکلات عاطفی، رفتاری، یادگیری و سلامتی دانش‌آموزان تاکید شده است و در تعریف دیگری (لیندبرگ^۱ و همکاران ۲۰۰۱)، به سلامت روانی از قبیل اعتماد به نفس و ظرفیت اجتماعی جهت سازگاری و استقلال از والدین و موفقیت در مدرسه اشاره شده و در تعریف بهداشت روان از "مک‌کالین"^۲ (۱۹۹۴)، به بالا بردن رشد بهنجار و کاربرد توانایی‌های روانی (شناختی ....) جهت پیشرفت افراد اشاره شده است.

با توجه به تعاریف بالا در این مطالعه، هر مقاله‌ای که به هر یک از موضوعات زیر پرداخته بوده است در حیطه بهداشت روان مدارس استفاده شد و در پژوهش حاضر مورد بررسی قرار گرفته است:

۱. مقالاتی که به تشخیص، پیش‌گیری و درمان اختلالات و مشکلات روانی دانش‌آموزان پرداخته باشند.

1.Lindberge & etal

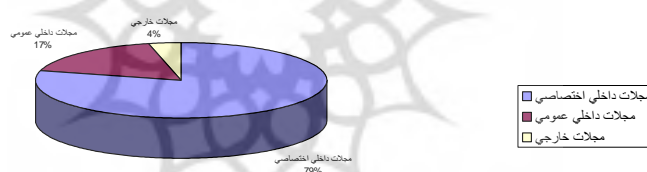
2.McCallum

۲. تمامی مسایل، آموزشی از قبیل نحوه تدریس و محتوای آن، نحوه مدیریت کلاس و... (از این لحاظ که در موفقیت تحصیلی و در نهایت رشد احساس خودکارآمدی^۱ و خودپنداره تحصیلی مثبت^۲ موثر هستند) استفاده شده‌اند.

۳. تمامی مسایلی که موجب تسهیل و بالا بردن رشد شناختی، عاطفی، اخلاقی و تحصیلی دانش‌آموزان گردد.

نتایج

از کل تحقیقات بهداشت روان کشور در سال‌های ۸۱-۵۲ (۳۰۳۱ مقاله)، تعداد ۳۶۲ مقاله (۱۱/۹۴ درصد) به موضوع بهداشت روان مدارس اختصاص یافته است.

نمودار ۱. وضعیت انتشار مقالات بهداشت روان مدارس در مجلات داخل و خارج از کشور

طبق نمودار ۱، حدود چهارپنجم مقالات بهداشت روان مدارس در مجلات اختصاصی مرتبط با علوم روان شناسی و رفتاری و یک پنجم در مجلات عمومی (که بیشتر پزشکی هستند) و تعداد اندکی (۳/۶ درصد) در مجلات خارجی منتشر گردیده است. در مجلات

1. Self-efficacy

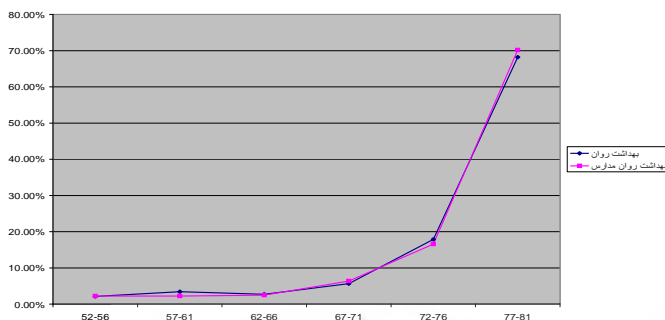
2. Positive academic self-concept

اختصاصی، به ترتیب بیشترین مقالات در مجلات دانش و پژوهش (۳۴ مقاله)، آموزه (۳۰ مقاله)، پژوهش های تربیتی (۲۵ مقاله)، روان شناسی (۲۴ مقاله) و علوم تربیتی و روان شناسی دانشگاه شهید چمران اهواز (۲۴ مقاله)، و مجله روان شناسی و علوم تربیتی و دانشگاه تهران (۲۲ مقاله) منتشر گردیده است.^۱

نتایج بررسی روند انتشار تحقیقات بهداشت روان مدارس در ۶ دوره پنج ساله از سال های (۱۳۵۲ تا ۱۳۸۱)، بیانگر آن است که در سه دوره پنج ساله اول (۱۳۵۲ تا ۱۳۶۶) مسیر تحقیقات رشد چندانی را نشان نمی دهد. در این سال ها، مجلات معدودی از قبیل مجله علوم تربیتی دانشگاه تهران، پژوهش های تربیتی دانشگاه تربیت معلم، علوم تربیتی و روان شناسی دانشگاه چمران منتشر شده اند. در دوره چهارم، یعنی سال های ۷۱-۶۷ تعداد مقالات انتشار یافته در این حوزه از ۹ به ۲۳ مقاله و در دوره پنجم ۷۲-۷۶ از ۲۳ به ۶۰ مقاله رسیده است و هر کدام نسبت به دوره قبل، رشدی حدود دو برابر را نشان می دهند. در دوره چهارم، مجلات علوم انسانی دانشگاه الزهراء^(س) علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز، استعدادهای درخشان و در دوره پنجم مجلات دانشور، اندیشه و رفتار، روان شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران و روان شناسی فعالیت خود را در انتشار مقالات مذکور آغاز نمودند و در دوره آخر، یعنی ۸۱-۷۷ این تعداد به ۲۵۴ مقاله افزایش یافته و به عبارت دیگر، انتشار مقالات بهداشت روان مدارس حدود ۴ برابر بالا رفته است. در این دوره نیز، مجلاتی چون دانش و پژوهش، تازه های علوم شناختی، علوم تربیتی و روان شناسی دانشگاه مشهد، آموزه، پژوهش در حیطه کودکان استثنایی و تعلیم و تربیت استثنایی به عرصه انتشار مقالات مذکور پیوستند.

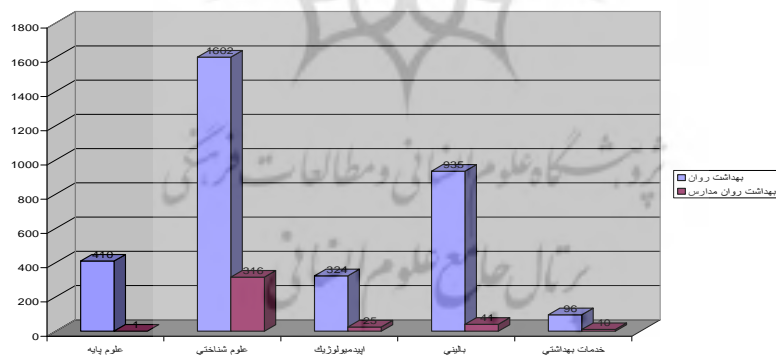
---

۱. مجله روان شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران، در سال های ۶۶ تا ۷۲، با عنوان نشریه علوم تربیتی به چاپ می رسیده است.

نمودار ۲. مقایسه روند مقالات بهداشت روان مدارس با کل مقالات بهداشت روان، در سال‌های ۱۳۵۲ تا ۱۳۸۱

طبق نمودار ۲، مقایسه روند انتشار مقالات بیانگر آن است که مقالات بهداشت روان مدارس، به موازات مقالات بهداشت روان کل کشور از رشد چشمگیری برخوردار بوده است.

نمودار ۳. مقایسه مقالات حوزه‌های کل بهداشت روان با بهداشت روان مدارس در هر حوزه

با توجه به نمودار بالا، در بررسی بین حوزه‌های پژوهشی مختلف بیشترین تحقیقات مربوط به بهداشت روان مدارس را حوزه علوم روان شناختی ۳۱۶ مقاله (۸۷/۲۹ درصد) تشکیل می‌دهد. این رقم، میزان قابل توجهی است، به گونه‌ای که تحقیقات بهداشت روان مدارس حدود یک‌پنجم کل مطالعات علوم روان شناختی کشور را به خود اختصاص می‌دهد. پس از حوزه مذکور، حوزه تحقیقات علوم بالینی با ۴۱ مقاله (۱۱/۳۲ درصد) قرار دارد که شامل تشخیص و طبقه‌بندی اختلالات روانی، درمان‌های روانی-اجتماعی و درمان‌های دارویی - فیزیکی است. تحقیقات مذکور ۴/۳۸ درصد از تحقیقات حوزه بالینی کل تحقیقات بهداشت روان را به خود اختصاص می‌دهد (لازم به ذکر است که در بین حوزه‌های مذکور هم پوشانی نیز وجود داشته است).

در تحلیل موضوعی مقالات بهداشت روان مدارس، می‌توان این حیطه را به چندین طبقه کلی تقسیم نمود. لازم به ذکر است که این تقسیم‌بندی براساس عناوین مقالات صورت گرفته است، یعنی بر مبنای اهمیت موضوع اصلی که در عناوین مقالات بدان اشاره شده است.

جدول فراوانی تقسیم‌بندی موضوعی مقالات، در حیطه بهداشت روان مدارس

فراوانی	موضوعات فرعی	موضوعات
۹۸	شیوع اختلالات روانی، درمان و انواع مداخلات و پیش‌گیری	اختلالات و مشکلات روانی
۹۴	مسائل معلمان و مدیران، روش‌های تدریس، محتوای دروس، مدیریت کلاس و فضای فیزیکی محیط آموزشی	مسائل آموزشی
۵۸	عوامل مرتبط: عوامل فردی (ویژگی‌های شخصیتی، هوش، انگیزش، ادراک لیاقت‌های شناختی و اجتماعی) عوامل اجتماعی (تأثیر والدین، معلمان، دوستان و جو روانی - اجتماعی کلاس) عوامل آموزشی (شیوه‌های تدریس، راهبردهای شناختی و فراشناختی و حل مساله)	پیشرفت تحصیلی
۵۳	راهبردهای شناختی و فراشناختی، حافظه، خلاقیت و یادگیری	مسائل شناختی

۳۸	عقب مانده ذهنی، نابینا، ناشنوا و معلولان	کودکان با نیازهای خاص
۲۵	رشد اجتماعی، عاطفی، اخلاقی و ...	مسایل رشدی
۱۷	ابزارسازی و هنجارهایی آزمون های مرتبط	
۱۴	ارزشیابی عملکرد مشاوره	
۱۲	رابطه ویژگی های خانواده و بهداشت روان دانش آموزان	سایر موارد
۲۰	و	

در بحث اختلالات روانی، بیشترین مقالات به ترتیب به اختلالات یادگیری، اختلالات اضطرابی و خلقی پرداخته اند.

در تحلیل موضوعی مقالات بهداشت روان مدارس، می توان این حیطه را به چندین طبقه کلی تقسیم نمود. لازم به ذکر است که این تقسیم بندی براساس عناوین مقالات صورت گرفته است، یعنی بر مبنای اهمیت موضوع اصلی که در عناوین مقالات بدان اشاره شده است. نتایج این بررسی نشان می دهد که تحقیقات مربوط به اختلالات و مشکلات روانی (۹۸ مقاله)، از بالاترین میزان فراوانی برخوردار است. این حیطه، شامل شیوع اختلالات و مشکلات روانی دانش آموزان، درمان و سایر مداخلات و اقدامات جهت پیش گیری می شود. در بحث اختلالات روانی بیشترین مقالات به ترتیب به اختلالات یادگیری، اختلالات اضطرابی و خلقی پرداخته اند و در بحث درمان نیز غیر از دو مقاله که به مقایسه اثربخشی درمان های روانی - اجتماعی با دارویی در رفع اختلالات پرداخته است، بقیه موارد بر روی انواع درمان های روانی - اجتماعی تمرکز داشته اند. فراوانی های بعد، به ترتیب مربوط به مسایل آموزشی (۹۴ مقاله) است که به ترتیب، شامل مسایل مربوط به معلمان و مدیران، روش های تدریس، محتوای دروس، مدیریت کلاس و فضای فیزیکی محیط آموزشی می شود. در بحث مسایل آموزشی، بر روی مسایلی چون رضایت مندی یا

استرس شغلی دبیران و همین‌طور در زمینه کارآیی روش‌های تدریس گوناگون در دروس مختلف تحقیقاتی، صورت گرفته است، ولی در مورد تناسب و جذابیت محتوای درسی یا تاثیرات جو روانی- اجتماعی و فضای فیزیکی کلاس درس تحقیقات کمی صورت گرفته است. پس از عوامل آموزشی، مساله پیشرفت تحصیلی و عوامل مرتبط با آن (۵۸ مقاله) مطرح است. در این بحث، در عمده موارد مقالات از ابعاد مختلف فردی (ویژگی‌های شخصیتی، هوش، انگیزش، ادراک لیاقت‌های شناختی و اجتماعی)، اجتماعی (تاثیر والدین، معلمان، دوستان و جو روانی - اجتماعی کلاس)، آموزشی (شیوه‌های تدریس، راهبردهای شناختی و فراشناختی و حل مساله) موضوع پیشرفت تحصیلی را مورد بررسی قرار داده‌اند و تنها سه مقاله به ارتباط وضعیت سلامت روانی با عملکرد تحصیلی پرداخته است. فراوانی بعد، مربوط به مسایل شناختی (۵۳ مقاله) است، که در این حیطه موضوعات مطرح به ترتیب شامل راهبردهای شناختی و فراشناختی، حافظه، خلاقیت و یادگیری است. بحث بعدی، مربوط به تحقیقات کودکان با نیازهای خاص (۳۸ مقاله)، به ترتیب شامل تیزهوشان، عقب‌ماندگان ذهنی، نابینا، ناشنوا و معلولان است. در این بحث، برخی از مقالات به مقایسه عزت نفس، رفتار سازشی و رشد اجتماعی این کودکان با کودکان عادی پرداخته‌اند. در آخر، مسایل رشدی (۲۵ مقاله) مطرحند که در این بحث، بیشتر مقالات بر رشد شناختی دانش‌آموزان تاکید داشته‌اند و مقالات کمتری به رشد از جنبه‌های عاطفی، اجتماعی و اخلاقی در دانش‌آموزان پرداخته‌اند. سایر موارد که با فراوانی کمتر مطرح بوده‌اند، شامل ابزارسازی و هنجاریابی آزمون‌های مرتبط (۱۷ مقاله)، ارزشیابی عملکرد مراکز مشاوره یا برخی از برنامه‌های درسی (۱۴ مقاله)، رابطه ویژگی‌های خانواده و تاثیر جو روانی آن با بهداشت روان دانش‌آموزان (۱۲ مقاله) است. ۲۰ عنوان نیز به سایر موضوعات اختصاص داشته است. (لازم به ذکر است که برخی از موضوعات مقالات ممکن است در دو بخش تقسیم‌بندی شده باشند).

در بررسی روش تحقیق‌های انجام شده در مقالات بهداشت روان مدارس، روش مشاهده‌ای با فراوانی ۲۳۸ مقاله (۷۰ درصد) از بالاترین میزان برخوردار است که در بین روش‌های مشاهده‌ای بیشتر آن‌ها از نوع مقطعی (۲۳۱ مقاله) است و در بین روش‌های مقطعی، بیشترین آن‌ها به صورت توصیفی - تحلیلی (۲۰۲ مقاله) و تعداد کمتری فقط به صورت توصیفی (۲۶ مقاله) انجام شده‌اند. سایر روش‌های به کار رفته در مقالات، شامل نوع آزمایشی (۶۳ مقاله) و پس از آن بررسی مروری (۱۸ مقاله) است.

همچنین، در بحث گستره جغرافیایی تحقیق، نحوه نمونه‌گیری و میزان تعمیم دهی نتایج از نمونه به جامعه موردنظر، بالاترین میزان فراوانی مربوط به تحقیقاتی است که نمونه‌گیری آن به صورت شهری (در ۱۵۷ مقاله) صورت گرفته است، یعنی نمونه‌گیری به گونه‌ای جامع بوده است که قابل تعمیم به کل جمعیت شهری است. این گونه نمونه‌گیری، به ترتیب، بیشتر در شهرهای تهران (۳۷ مقاله)، اصفهان (۲۹ مقاله)، اهواز (۲۰ مقاله) و شیراز (۱۵ مقاله) انجام شده است. پس از نمونه‌گیری به صورت شهری، نمونه‌گیری درون شهری از بالاترین میزان (۱۰۲ مقاله) برخوردار است، یعنی نتایج نمونه‌گیری قابل تعمیم به بخشی از جمعیت شهری است. تحقیقات به این صورت، به ترتیب در تهران (۲۴ مقاله) و با فراوانی خیلی کمتر در اصفهان (۴ مقاله)، و شیراز (۴ مقاله) انجام شده است. در ۱۸ پژوهش، روش نمونه‌گیری به گونه‌ای بوده است که روستاها را هم پوشش داده است و فقط ۴ پژوهش است که به طور اختصاصی در روستاها صورت گرفته است و یک پژوهش هم به عشایر معطوف می‌شود. تحقیقات معدودی نیز در سطح کلان به صورت کشوری (۷ مقاله)، چند استانی (۱۶ مقاله) و استانی (۱۴ مقاله) صورت گرفته است. تحقیقات کشوری با موضوعاتی از قبیل ارزیابی ثمربخشی دوره‌های آموزشی تربیت معلم، شناسایی وضعیت سلامت روانی و جسمی دانش‌آموزان پایه اول دبستان و هنجاریابی آزمون ریاضیات صورت

گرفته است. در مورد مکان جمع‌آوری اطلاعات نیز، بیشتر (۷۵ درصد مقالات) در مدرسه صورت گرفته است.

آخرین بررسی مربوط به نویسندگان مقالات است. بررسی وابستگی سازمانی نویسندگان اول مقالات بهداشت روان مدارس نشان می‌دهد که به ترتیب، بیشترین نویسندگان از دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران (با ۲۴ مقاله)، دانشگاه تربیت معلم (۲۳ مقاله)، دانشگاه آزاد (۲۲ مقاله)، دانشگاه شیراز (۱۷ مقاله)، آموزش و پرورش (۱۷ مقاله)، دانشگاه اهواز (۱۶ مقاله)، دانشگاه اصفهان (۱۵ مقاله)، دانشگاه تربیت مدرس (۱۰ مقاله) هستند که بیشتر آن‌ها، دانشگاه‌های وابسته به وزارت تحقیقات و فن‌آوری هستند.

در زمینه مدارک تحصیلی نویسندگان اول مقالات، نتایج بیانگر آن است که ۱۵۹ نفر دارای مدارک تحصیلی دکترا و ۸۷ نفر دارای مدرک کارشناسی ارشد بودند. لازم به ذکر است که در ۷۵ درصد موارد، مقطع تحصیلی نویسنده اول در مقاله ذکر شده بود. همچنین حدود دوسوم نویسندگان اول را مردان و یک سوم را زنان تشکیل دادند.

در زمینه حمایت مالی از تحقیقات بهداشت روان مدارس، نتایج بیانگر آن است که در بیشتر موارد (۸۹ درصد)، حمایت مالی ذکر نشده و در موارد کمی هم که ذکر گردیده، این حمایت توسط مراکز دولتی (بیشتر دانشگاه‌ها) صورت گرفته است.

بحث و نتیجه‌گیری

از بررسی‌ای که در زمینه پژوهش‌های انجام شده بر پژوهش‌های بهداشت روان مدارس در بانک‌های اطلاعاتی صورت گرفت، می‌توان این‌گونه نتیجه‌گیری کرد که انجام پژوهش بر پژوهش‌های بحث‌مذکور ایده‌نوینی است که احتمالاً تاکنون کمتر بدان پرداخته شده است. در مرور بانک‌های اطلاعاتی جهانی به مطالعه مشابهی برنخوردیم. تنها موضوعاتی مانند بررسی تنوع فرهنگی در مدارس یافت شد که به مرور، به مقالات یک دهه در ۴ مجله

ویژه روان‌شناسی مدارس پرداخته است و یا تحلیل پژوهش‌ها در حیطه روان‌شناسی تربیتی و رشد که در سال‌های ۱۹۹۸-۱۹۸۹ در اسپانیا صورت گرفته است، یافت شد. در زمینه تحقیقات انجام شده در کشورمان، اختصاص یافتن یک دهم از تحقیقات بهداشت روان کشور به موضوع بهداشت روان مدارس، نشان از جایگاه ویژه این بحث با توجه به مشکلات متنوع دانش‌آموزان در مدارس دارد. اما انعکاس تعداد کم مقالات مذکور (۳/۶ درصد) در نشریات خارجی سوال برانگیز است. این در حالی است که ۲۰ درصد کل تحقیقات بهداشت روان کشور در نشریات خارجی به چاپ رسیده‌اند (شریفی و همکاران ۱۳۸۲). در کل، انعکاس کم مقالات، چه در کل مقالات بهداشت روان و چه در مقالات بهداشت روان مدارس، شاید به کیفیت مقالات، انگیزه محققان، مشکل زبان و حمایت نشدن مالی یا مسایل دیگر بازمی‌گردد که سیاستگذاران با بررسی در زمینه علل آن و در پیش گرفتن تصمیمات مناسب جهت رفع آن‌ها، می‌توانند زمینه را برای انتشار مقالات مذکور در نشریات بین‌المللی فراهم نمایند. نکته دیگر در مقایسه نوع مجله اختصاصی و عمومی بین مقالات کل بهداشت روان و مقالات بهداشت روان مدارس، این مطلب است که مقالات کل بهداشت روان، برعکس مقالات بهداشت روان مدارس، بیشتر در مجلات عمومی (پزشکی) منتشر گردیده‌اند. دلیل این امر، شاید چاپ موضوعاتی مانند علوم عصب پایه و بیماری‌های جسمی مرتبط و برخی از اختلالات روان‌پزشکی در مجلات عمومی باشد که باعث افزایش نسبت عمومی به اختصاصی در مقالات کل بهداشت روان گردیده است، ولی در مقالات بهداشت روان مدارس به دلیل این که بیشتر مباحث، به طور اختصاصی مربوط به موضوعات مرتبط با دانش‌آموزان و مباحث آموزشی می‌گردد، مقالات در این زمینه در مجلات غیرپزشکی و اختصاصی مرتبط منتشر گردیده‌اند. در بررسی روند انتشار ۳۰ ساله مقالات در این زمینه (که بیشتر داخلی هستند)، رشد فزاینده مقالات مذکور در سال‌های اخیر شاید با عواملی مانند افزایش مجلاتی که به تدریج

به انتشار این گونه مقالات در سال‌های اخیر اقدام نموده‌اند، انگیزه‌هایی مانند بالا رفتن رتبه هیات علمی، یا قبولی در مدارج بالاتر و یا افزایش فارغ‌التحصیلان در این سال‌ها مرتبط باشد. برای نمونه، در زمینه افزایش فارغ‌التحصیلان، براساس تحقیق کرمی نوری (۱۳۸۱)، فارغ‌التحصیلی در رشته روان‌شناسی تربیتی دانشگاه‌های دولتی استان تهران در مقطع کارشناسی ارشد از سال ۱۳۷۱ و در مقطع دکترا از سال ۱۳۷۸ آغاز شده است. درست مقارن با دوره پنجم (۷۲ تا ۷۶) و ششم (۷۷ تا ۸۱)، که انتشار مقالات مذکور رشد بارزی را نشان می‌دهد (با توجه به این نکته که حدود نیمی از نویسندگان اول مقالات دارای مدرک دکترا و یک چهارم دارای مدرک کارشناسی ارشد هستند). در مجموع، عوامل مذکور غیر از تاثیرگذاری در افزایش مقالات در حیطه بهداشت روان مدارس در افزایش کل مقالات بهداشت روان هم بی‌تاثیر نبوده‌اند و همان‌طور که شاهد هستیم، مقالات در حیطه بهداشت روان مدارس به موازات کل مقالات بهداشت روان رشد چشمگیری را در دوره آخر، یعنی سال‌های ۷۷ تا ۸۱ نشان می‌دهند.

در بین حوزه‌های مختلف مطرح در بحث بهداشت روان، به لحاظ برخورداری از مقالات بهداشت روان مدارس طبق نتایج، یک پنجم از حوزه علوم روان‌شناختی به این امر اختصاص دارد. به عبارتی، بحث بهداشت روان مدارس بخش قابل توجهی از حوزه علوم روان‌شناختی را به خود اختصاص می‌دهد که بیانگر اهمیت بحث مذکور در مقایسه با دیگر موضوعات در این حوزه است.

تقسیم‌بندی موضوعی مقاله حاضر به نوعی با تقسیم‌بندی میگول و سانچز (۲۰۰۲) در حیطه روان‌شناسی تربیتی و رشد در برخی گروه‌ها، از جمله در مسایل شناختی، آموزشی، پیشرفت تحصیلی (به عنوان طبقه فرعی) و رشد در ابعاد مختلف اجتماعی، شناختی و زبان مشابهت دارد، اما تحقیق مذکور در بحث اختلالات فقط، بحث اختلالات رشدی و ناتوانی‌های یادگیری را شامل می‌شود، در صورتی که در مقاله حاضر با توجه به جامعیت

موضوع بهداشت روان تمامی اختلالات و مشکلات روانی دانش‌آموزان مورد نظر است. همچنین در مقاله میگول و سانچز، به آموزش غیررسمی در خانواده و جامعه و همین‌طور رشد زبان و شناخت در سال‌های پیش از مدرسه تاکید گشته که در مقاله حاضر فقط سال‌های مدرسه مورد نظر بوده است. به علاوه، غیر از بحث طبقه‌بندی، در تقسیم‌بندی موضوعی که در پژوهش حاضر صورت گرفت، مشخص گردید که مقالات کمتر به ارتباط نقش مسایل آموزشی مختلف با سلامت روان دانش‌آموزان پرداخته‌اند. برای مثال، می‌توان به موارد زیر اشاره نمود: تأثیر ابعاد روانی روش‌های تدریسی چون بحث‌گروهی در پرورش اعتماد به نفس و خلاقیت دانش‌آموزان یا ارتباط مشارکت و نقش معلمان با سلامت روان دانش‌آموزان، نحوه مدیریت کلاس و ارتباط بین فردی معلمان با دانش‌آموزان و رابطه آن با مشکلات ارتباطی - عاطفی در دانش‌آموزان. همین‌طور، با توجه به موارد افت تحصیلی و ترک تحصیل در دانش‌آموزان و وجود انواع مشکلات روانی در آن‌ها نیز، مقالات کمتری به ارتباط وضعیت سلامت روان دانش‌آموزان با عملکرد تحصیلی و وضعیت شناختی‌شان پرداخته‌اند، برای مثال، ارتباط وضعیت خلقی دانش‌آموزان با عوامل شناختی همچون حافظه.

در مورد کودکان با نیازهای خاص هم انجام پژوهش‌هایی از نوع آزمایشی که به بررسی تأثیر انواع مداخلات (آموزش مهارت‌های شناختی و فراشناختی و مهارت‌های اجتماعی) جهت بهبود وضعیت (حافظه، یادگیری و رفتارهای اجتماعی) این کودکان و شناسایی بهتر نیازهای روانی آنان جهت خدمت‌رسانی بپردازند، مفیدتر خواهد بود و در آخر، تحقیقات در زمینه مسایل رشدی بیشتر در ابعاد شناختی صورت گرفته است و ابعاد رشد اجتماعی و عاطفی کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند.

بررسی دیگر در زمینه روش‌های تحقیق انجام شده در حیطه بهداشت روان مدارس است. وضعیت روش‌شناختی تحقیقات مذکور در مقایسه با کل تحقیقات بهداشت روان

بیانگر آن است که نیمی از تحقیقات بهداشت روان به روش مقطعی انجام شده است (شریفی و همکاران ۱۳۸۳)، اما در حیطه بهداشت روان مدارس، بیش از نیمی (۶۳/۸ درصد) به روش مقطعی صورت گرفته است که بیشتر تحلیلی هستند. همچنین، تحقیقات از نوع آزمایشی در حیطه بهداشت روان مدارس (۱۸/۵ درصد) نیز بیش از تحقیقات آزمایشی در کل تحقیقات بهداشت روان کشور (۱۴ درصد) است. با این وجود لازم است به منظور بهبود و رشد وضعیت آموزشی و در نهایت، سلامت روانی دانش‌آموزان و پیش‌گیری از مشکلات، بیشتر به آزمایش انواع اقدامات مداخله‌ای در زمینه‌های مختلف پرداخته شود. چرا که مطالعات آزمایشی موجود بیشتر بر موضوعاتی از قبیل آزمایش اثربخشی شیوه‌های مختلف تدریس و کارآیی آموزش مهارت‌های شناختی و فراشناختی بر یادگیری و عملکرد حل مساله دانش‌آموزان تمرکز داشته‌اند. این در حالی است که حدود ۶۴ مقاله به روش مقطعی به شناسایی وضعیت مشکلات و اختلالات روانی دانش‌آموزان پرداخته‌اند که به ترتیب، بعد از اختلالات یادگیری، اختلالات اضطرابی و خلقی در دانش‌آموزان مطرح بوده‌اند، اما مقالات معدودی از نوع آزمایشی به اقدامات مداخله‌ای و درمانی در این زمینه پرداخته‌اند. در تحقیق میراندا و گوته (2002)، در زمینه تنوع فرهنگی در مدارس هم، اقدامات پژوهشی مداخله‌ای بیشتر در مورد مسایل تحصیلی صورت گرفته و کمتر به مداخلات در زمینه‌های رفتاری پرداخته شده است. اما به دلیل تاثیر متقابل مسایل تحصیلی و بهداشت روان بر وضعیت روانی دانش‌آموزان، بهتر است مداخلاتی از این نوع مورد غفلت واقع نگردد. در مجموع، در بررسی انواع روش تحقیق‌های انجام شده در این حیطه با تحقیقات مقطعی (۲۳۱ مقاله)، مشکلات تا حدودی توصیف و شناسایی شده‌اند، اما بهتر است با مرور این تحقیقات، به جمع‌بندی از وضعیت موجود و ارایه راهکارها جهت پیشگیری از مشکلات موجود در آینده و تحقیقات آزمایشی (۶۸ مقاله)، جهت ارزیابی این راهکارهای ارایه شده در زمینه‌های مختلف و انواع مداخلات به منظور کاهش مشکلات

موجود بیشتر پرداخته شود، چرا که در حال حاضر با وجود شیوع مشکلات و اختلالات روانی، تحقیقات فعلی با شیوه آزمایشی، کمتر درصدد رفع مشکلات مذکور بوده‌اند. طبق نتایج تحقیق میگول و سانچز (2002) در حیطه روان‌شناسی تربیتی و رشد نیز، پژوهش‌ها بیشتر بر حل مشکلات تاکید داشته‌اند تا بر توصیف مشکلات. در زمینه تحقیقات به روش بررسی محتوایی نیز حدود ۱۱ مقاله موجود است. آیا با توجه به این که دانش روز به سرعت در حال تحول و دگرگونی است، لازم نیست طبق یک برنامه دوره‌ای، کتاب‌های درسی به لحاظ محتوایی بررسی شده و متناسب با رشد جامعه مطالب با جذابیت بیشتری طراحی گردد؟ یا مباحثی مثل آموزش مهارت‌های زندگی، مهارت‌های مقابله‌ای، حل مساله، تصمیم‌گیری و مهارت‌های اجتماعی نیز به عنوان اقدامات پیش‌گیری از مشکلات آینده در برنامه درسی دانش‌آموزان استفاده گردد؟ این احتمال وجود دارد که چنین مطالعاتی صورت گرفته و به صورت گزارش در سازمان‌هایی مانند آموزش و پرورش موجود باشند، اما به صورت مقاله چاپ و توزیع نشده باشند، در نتیجه امکان نقد آن فراهم نگردیده و موجب ایجاد اقدامات لازم در زمینه‌های مذکور نشده‌اند.

در بحث گستره جغرافیایی نیز بالاترین نحوه نمونه‌گیری با جامعیت، ابتدا شهری و بعد درون شهری بوده است. در تحقیقات معدودی که به صورت کشوری صورت گرفته، به وضعیت سلامت جسمی و روانی دانش‌آموزان پایه اول ابتدایی، یعنی در آغاز ورود به فضای آموزشی مدرسه به منظور اقدامات اولیه توجه شده است، اما به خصوص وضعیت سلامت روان دانش‌آموزان در مقاطع دیگر تحصیلی مورد غفلت واقع گردیده است. شناسایی و اقدامات به موقع، از عواقب بعدی (مانند ترک تحصیل) جلوگیری خواهد کرد. همچنین تحقیقات بر روی شناسایی وضعیت تحصیلی و مشکلات دانش‌آموزان روستایی و عشایری کمتر صورت گرفته که بهتر است محققان به این قشر از کودکان و نوجوانان کشورمان توجه بیشتری را مبذول نمایند.

با توجه به این که به علت درج نشدن حمایت مالی در مقالات، امکان بررسی در این زمینه مهیا نگردید. بدیهی است که در سال‌های اخیر که توجه بیشتری به امر پژوهش و سرمایه‌گذاری در این زمینه صورت گرفته است، روند پژوهش کشور سیر صعودی را طی نماید.

محدودیت‌ها

از محدودیت‌های پژوهش حاضر می‌توان به میزان پوشش‌دهی مقالات مورد بررسی اشاره نمود. این مقاله، چون براساس مقالات موجود در بانک بهداشت روان کشور (جمع‌آوری شده از ۱۰۷ مجله داخلی و مقالات خارجی مرتبط در بانک‌های Medline و Psychlit) تنظیم گردیده، بنابراین میزان پوشش‌دهی آن، به میزان پوشش‌دهی مقالات موجود در بانک وابسته است. همچنین در این مقاله، بررسی برخی از موضوعات مانند وضعیت رشته و مقطع تحصیلی نویسندگان، به دلیل درج نشدن این اطلاعات در غالب مقالات، مقدور نیست و به دلیل نامشخص بودن رشته تحصیلی نویسندگان، امکان بررسی میزان همکاری بین نویسندگان علوم بهداشت روان و غیر بهداشت روان نیز امکان ندارد.

نتیجه‌گیری

طبق نتایج، انتشار مقالات در زمینه بهداشت روان مدارس در سال‌های اخیر از رشد روزافزونی برخوردار بوده، اما با توجه به مشکلات دانش‌آموزان در مدارس، در جهت‌گیری مقالات بر روی حلقه‌های اتصال عوامل آموزشی با بهداشت روان دانش‌آموزان یا عملکرد تحصیلی با بهداشت روان آنان و برعکس، تاکید کمتری صورت گرفته است. همین‌طور، تحقیقات از نوع آزمایشی با اقدامات مداخله‌ای جهت رفع مشکلات روانی آنان کمتر موردنظر بوده است. امید است سیاست‌گذاران، با فراهم‌سازی فرصت‌های بیشتر و

حمایت‌های مالی، محققان را به انجام پژوهش در زمینه‌های مذکور و همچنین تحقیقات ملی جهت تصمیمات کلی در نظام آموزشی تشویق نمایند. بی‌شک، با سرعت بخشیدن سیر صعودی پژوهش‌ها در این حیطه، می‌توان گام موثری جهت بهبود وضعیت بهداشت روان مدارس کشورمان برداشت.

تقدیر و تشکر

این مطالعه در مرکز ملی تحقیقات علوم پزشکی کشور و با حمایت این مرکز انجام شده است. محققان لازم می‌دانند از معاونت پژوهشی مرکز، جناب آقای دکتر حمید سوری و نیز معاون پژوهشی پیشین، جناب آقای دکتر علاءالدینی و نیز جناب آقای احمد تقوایی، مدیر اجرایی مرکز که به تسهیل روند تحقیق کمک‌های فراوانی نموده‌اند، سپاسگزاری نمایند. از سرکار خانم دکتر سهیلا امامی که در ابتدای پروژه، در جمع‌آوری داده‌ها همکاری داشته‌اند و همچنین از همکاری جناب آقای دکتر حمیدرضا توکلی و سرکار خانم‌ها سوسن مقدسی، زهرا بیات، صغرا برمک و جناب آقای محمد محتشمی تشکر و قدردانی به عمل می‌آید.

مآخذ

رحیمی موقر، آ، محمدی، م، سهیمی ایزدیان، ا، منصوری، ن، و شریفی، و. (۱۳۸۳). تشکیل بانک مقالات پژوهشی بهداشت روان کشور IranPsych. رفاه اجتماعی، ۱۴.

شریفی، و، آ، محمدی، م، رادگودرزی، ر، سهیمی ایزدیان، ا، فرهودیان، ع، منصوری، ن، و نجاتی صفا، ع، (۱۳۸۲). بررسی سه دهه پژوهش‌های بهداشت روان کشور: یک بررسی علم‌سنجی. فصلنامه تازه‌های علوم شناختی، ۳، ص ۱۶-۱.

بررسی مقالات پژوهشی کشور در.../۱۲۱

کرمی نوری، ر. (۱۳۸۱). تحلیل موضوعی و روش شناختی پایان نامه های تحصیلی رشته های روان شناسی در دوره های کارشناسی ارشد و دکتری بین سال های ۷۱-۷۸ در دانشگاه های دولتی تهران: تهران دانشگاه تهران.

Fombonne, E.(2002). case indentification in an Epidemiological context. in M. Rutter, & E. taglor (Eds), *Child and Adolescent psychiatry (4th ed. PP.52-53)* oxford, uk.Blackwell

Lindberge, L. Arborellus, E. & Bremberge, S. (2001). Mental health in the school years. in S. Bremberg (Ed), *Evidence-based health promotion for children and adolescents in Stockholm country*. American Academy of pediatrics. docent, child and adolescent public Health unit.

McCallum, j. (1994). Immigrants, ageing and mental health promotion. in I. H. Minas & C. L. Hoyes (Eds), *Migration and Mental Health Responsibilities and opportunities*. Center for International Mental Health: the university of Melbourne. Victorian Transcultural psychiatry unit.

Miguel, E.S. Sanchez, J.N. (2001). The Decade 1989-1998 in spanish psychology: An Analuysis of Research in Development and educational psychology. *The Spanish journal of psychology*. Vol.4, No.2, 182-202.

Miranda, A.H. & Gutter, P. (2002). Diversity research in school psychology: 1990-1999. *Psychology in the school*, vol. 39, no.5, pp.597-604.

World Health organization. (1998). Mental Health promotion for schoolchildren. A mohit, & S. L. El Din (Eds), Regional office for the Eastern Mediterranean. Alexandria, Egypt.

World health organization. (2001). Global school contest for mental Health.

Available at: <http://www.who.int/world-health-day>, Accessed (2005).

Center for mental Health in schools (2000) Guidebook: mental health and school-based health. Centers. los Angeles, CA: Center for Mental Health in Schools, ca. 2000. 503 pp.

